

Cromwell és Erdély.

I.

A harminczéves háborúban Bethlen Gábor és „öreg“ Rákóczy György fejedelmek folytonosan érintkeztek a Stuartokkal. Összekötetések a linezi béke után sem szüntek meg teljesen; pedig akkor már három esztendeje folyt a háború I. Károly angol király és a parlament hadai közt. Eleinte a király győzött; és nemesak éppen Zrínyi gondolkodott úgy,¹ hogy ha első győzelmei után azonnal megszállja Londont, „kétség nélkül fejét vette volna annak a hydrának, a ki azután őtet elnyelte.“ Azonban — ahogy Hannibálról mondta a közkatona — tudott ugyan győzni, de nem tudott élni a győzelemmel. A Naseby mellett vívott esata egészen reménytelenné tette a Stuartok jövőjét. *Cromwell* éppen akkortájt szakította meg a királylyal való tárgyalásokat, mikor (1648. okt. 11.) György fejedelem meghalt; pár hónap múlva, 1649. január 30-án már vérpadra juttatta Károly királyt s február 7-én köztársasággá alakította át Nagy-Britanniát.

Erdély új fejedelme *II. Rákóczy György* és gyulafehérvári udvara nagy megilletődéssel fogadta az angliai változások hírért. Az új köztársasággal szemben csakhamar állást kellett foglalnia, nemesak azért, mert örökségül maradt reá atyjának tanácsa, hogy főkép a francziákkal, hollandokkal és angolokkal való barátságot ápolja; hanem azért is, mert híre futott, hogy *Cromwell* a velencei háborúban hajóhaddal fogja segíteni a törököket; a török háborúk pedig Erdélyt és Magyarországot mindenütt és minden alakban érdekelték. Úgy látszik azonban, hogy a fejedelem csak nagyon bizonytalan s a mellett igen is királypárti értesítéseket kapott az

¹ Zrínyi hadtud. munkái, 290—1. l. Széchy, Zrínyi, III. 130.

új köztársaságról. *Lubieniecki Vladiszláv* lengyel ügyvivő 1649. nov. 14-én csak egész általánosságban tudósította a fejedelem öcsését, *Rákóczy Zsigmond* herceget,¹ hogy Anglia, miután királyát oly gyászosan eltemette, a király hatalmát most mindenben lealacsonyítja és demokrata kormányt vesz be (*popularem statum introductit*). November 17-én Amsterdamból *Biste feld* gyulafehérvári tanár is arról értesült, hogy az angol parlament erősen sürgeti Hollandiai kereskedelmi szerződést, mi azonban a királyi család némely kötelezettsége miatt nem történhetik meg s hogy Cromwell a helyzet ura.² Még félesztendő mulva, ápril 2-án Lubieniecki szinte megütődve újságolja, hogy az új angol köztársaság szövetséget kötött a spanyolokkal, hogy tehát fölösleges volt kiontani a király véréit. Hallotta, hogy a skótok a walesi herceget királyukká kiáltották ki, hogy azonban Irland meghódítása után Anglia ezzel keveset törődik és pedig annál kevesebbet, mert néhány tartomány kivételével a hollandok is hajlandók szövetkezni vele.³ Egyébiránt május 8-án azzal biztatta a herceget, hogy Angliában a vértanú király fiának, II. Károly trónörökösnek pártja egyre erősödik s hogy érdekében nagy forradalom készül.⁴ *Jósika* Farkas viszont tudni vélte, hogy az angolok a francziákkal már el is kezdték a tengeri háborút s így utasítást kért a fejedelemtől, hogy melyiknek a követénél tisztekedjék előbb?⁵ Az erdélyi politikusok, a menyinyiben a törökre az angolok útján is kívántak hatni, nem a köztársasággal, hanem *a Stuartokkal való összeköttetést keresték*. Ügyökben bízva jól fogadták azt az éppen most fölvetett tervet, hogy Zsigmond herceget a csehok „téli királyának“, Pfalzi Frigyesnek árvájával és Erzsébet angol hercegnőnek legkisebb leányával, *Henriette* pfalzi hercegnővel, Jakab király unokájával házasságkötés össze.⁶ *Biste feld* tanár és titkos tanácsos, az angol independentismus buzgó híve, már 1649. decz. 31. úgy találta, hogy tudná, mit tanácsoljon, ha vissza nem tartaná a választó fejedelmi család nagy szerencsétlensége, s Anglia elidegenítése; de hiszen az angolok fentartják a választóval való szövetséget, mely az erdélyieknek is

¹ Szilágyi, Erdély s az északkeleti háború. I., 62. — ² Tört. Tár, 1890. 234. — ³ U. o. 238. — ⁴ Szilágyi I. 202. ⁵ U. a. I. 143. — ⁶ E házasság története Szilágyinál, Rákóczy Zsigmond, 142—163.

hasznára válhatik.¹ Utóbb egyenesen János Lajos nassauai gróf leányát, az orániai herezegnőt ajánlotta, kinek érdekében maga a száműzött Stuartok híres udvari festője, *Van Dyck* is követségbe készült Sárospatakra. Mindakét menyasszony a Stuartok rokonszenvét hozhatta volna hozományúl a Rákóczyak részére; s a fejedelmi tanács valóban úgy is határozott, hogy ha a *Mednyánszky* vezetése alatt kiküldendő követség a pfälzit nem kaphatná meg, akkor az orániait kérje meg. 1650. aug. 28-án azonban Károly pfalzi herezeg már odaigérte leánya kezét, 1651. június 26—28-án pedig Patakon a királyi fényű lakodalmat is megtartották. A kedves, ifjú asszony ugyan már három hónap múlva (szept. 28-án) elhunyt, anyja, az angol királyleány, azonban nagy bánatában sem kérhette (1651. okt. 22-én) egyébre veje családját, mint arra, hogy ez a váratlan halál ne zavarja meg a két ház frigyét.

Ennek a frigynek ápolására főképp *Lubienieckinek* volt gondja. Zsigmondhoz október 19-ről örvendezve írta Irland legyőzőjéről, *Cromwellről*, hogy Edinburg és Stirling felé nyomúlva, seregében a fegyelmet megbontotta az éhség és a betegség s hogy augusztus 15-én elvesztette seregének nem csekély részét, a miért különben kegyetlenül megbüntette a vétkeseket. „Ha a király — szólta a lengyel diplomata² — Isten jóvoltából győzne, sok olyat találna Anglia belsejében, kit a múltak emlékezete és az ő mostani szerencséje hozzávezetne, főképp a főurakat, kik a köztársaságban nem tudnak a csőceselék nép fölé emelkedni“. A skótok már valóban azt hitték, hogy Isten kezökbe adta Cromwellt. Különben is vitéz katonák hírében álltak. *Zrinyi* Miklós ez időtájban a magyar nemzeti sereg begyakorlására őket tartotta legalkalmasabbaknak. „Erre — úgymond³ — legjobban dicsérem a Scotiából jött officzereket, a mely nemzet vitéz, hű, állhatatos, tűró, szenvedő, idegen országokban örömet szolgáló.“ Ezúttal azonban *Cromwell* a dunbari csatában (1650. szept. 3.) teljesen megverte őket. *Rákóczy* Zsigmond november 17-én már arról értesült,⁴ hogy a trónkövetelő egyebek közt a lengyeleket is hiában szólította segítségre. *Lubieniecki* 1651. márczius 12-én két könyvet is küldött neki, mely a király

¹ Tört. Tár, 1890. 231. — ² Szilágyi, Erdély s az északkel. háború. I. 113. — ³ Osszes munkái, 359. — ⁴ Lubieniecki levele Szilágyinál, I. 116., 128.

kivégeztetése leírását s a börtönben való elmékedéseit tartalmazta,¹ Bisterfeld azonban Gyulafehérvárról május 25-én írt levelében² azzal rontotta ezeknek a hatását, hogy Haagában az angol követet olyan pompával fogadták, a melyet még sohasem láttak. 36 kocsi-val vitték őket kihallgatásra. Követségüknek az a czélja, hogy megújítsák Holland (szerinte Belgium) és Angolország közt a régi, örökös szövetséget és arra törekednek, hogy a tengeren és a szárazföldön politikai és vallási tekintetben egyenlők legyenek. Erősen hitte, hogy meglesz az egyezés. A dunbari esata első évfordulóján (1651. szept. 3.) Cromwell a worcesteri esatát is megnyerte, mire a trónkövetelő holland hajón, alig másodmagával menekült Franeziaországba,³ melyet — *Skytte* Benedeknek Tasnádról Klobusiczkyhoz 1651. nov. 11-én írt levele szerint⁴ — „Anglia királyának“ vesztett esatája után szintén köztársasággá akart átalakítani. A Navigations-Act kiadása (1651. okt. 9.) után pedig kitört a háború Anglia és Hollandia közt, s így elenyészett az erdélyieknek a két protestáns állam szövetségébe vetett reménye.

II.

A magyar államférfiak csak most kezdtek igazán foglalkozni *Cromwellel* és magával az *independentismus* al, melynek szárnyain oly magasra emelkedett. Idáig azt tanulták volt *I. Jakab* Bazilikon dóronjából, melyet Szepsi *Korotz* György még 1612-ben fordított magyarra, hogy őrízkedniök kell a nyughatatlan puritánoktól, kik az ebnél s mérges kígyónál alábbvalók, mert ők a tiszta és igaz egyháznak, sőt az államnak is halálos ellenségei. Most *Amos Comenius*, a nagy paedagogus az Independentiáról, mint az örökös zavarok okáról az angol zsinathoz még 1648-ban beadott emlékiratát egyes magyarországi papoknak is megküldte; oly időben, mikor már idejét multa az a reménye, hogy az egyházi és politikai pártokat az independentismus háttérbe szorításával kibékítheti. A püspöki egyház magyarországi híveinek nagyon tetszett ez a munka és 1650. szeptemberében már szeltére olvasták;⁵ *Bisterfeld* azonban (szept. 30-án) elítélte a miatt, hogy mindahárom kormány-

¹ Szilágyi, I. 170—1. — ² Történelmi Tár, 1891. 90—1. — ³ Széchy, Zrínyi, III. 131. — ⁴ Szilágyi, I. 194—5. — ⁵ Kvacsala a Századokban, 1891. 551.

formát jónak találta s hogy a presbyterianismus ellenségeit még erősebb támadásra bátorítja. „Az angliai independentismus, avagy az ecelesi fenytékben és a külső isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban minden reformata ecelesiáktól különböző fejtelen lábság“ ezimű munkájában *Miskolczy* Gáspár 1654-ben szintén „farizeusi illetlen buzgósággal teljeseknek“ nyilvánította a puritánokat, a kik „nem kisebb dögletes fekélyei a közönséges társaságnak, mint az ecelesiának“. A szigorúan kálvinista magyar prédikátor inkább hajlandó dicsőíteni a katholicismussal rokon anglicanismust, mint hogy igazságot adjon a puritanismusnak, mely pedig közelebb állt hozzá. Nemesak az államéletet, illetőleg a királyság ellenségét látta benne, hanem a már megerősödött protestantismus bomlasztó elemét is. Ugyanannak a magyar közönségnek, melynek számára írta le *Miskolczy* „a követésre ugyan felette káros, de tudni igen szükséges“ felekezetet, *Telkibányai* István szintén 1654-ben, utóbb pedig (1662-ben) Komáromi *Csikós* György, *Amesius* Vilmos „Angliai puritanismusát“ fordította magyarra. Ez már sokkal fontosabb dolog volt, mert *Amesius* a legszigorúbb puritánok közé tartozott s *Telkibányai* határozottan azzal a czéllal ültette át könyvét, hogy megmagyarázza a puritanismust, melynek nevezete „nemzetünk között is esüfképen igen kezdett forgani“. A magyar irodalom rajtok kívül is elég gyakran foglalkozott az angol puritanismussal, de minduntalan összezavarta azt a presbyterianismussal, melynek elveit *Magyary* Benedek 1651-ben az *Orthodoxus Christianus*ban fejtegette; az Angliában jártakor magába szítt nézeteket azonban itthon már módosította s közeledni látszott a katholicismushoz. *Medgyesi* Pál, a sokat író erdélyi udvari pap és Tolnai *Dáli* János szintén Angliában szíttá magába a presbyterianismusért való lelkesülést. „A presbyterianismus út az independentismushoz!“ riadt II. György fejedelem Apáczai *Csere* János gyulafehérvári tanárra, mikor ez 1654. szept. 24-én egy nyilvános vitatkozás alkalmával azzal védekezett tanártársa, *Basire* vádjai ellen, hogy a gyulafehérvári főiskola tanárai közt nincsenek independentsek, csak presbyterianusok. Hiába mondta, hogy ő maga nem volt, nem lesz és most sem independent, a fejedelem *Basire* szavainak hatása alatt állt, hogy ha az independentek vére ki nem omlik, az övé omolhatik ki, mint a Stuart Károlyé. György első haragjában Apáczait

a gyulafehérvári torony tetejéről akarta ledobatni és századának legnagyobb magyar gondolkodóját sokféleképen gátolta boldogulásában, fehérvári tanárságától meg is fosztotta.¹ A szatmárnémeti zsinat a puritán nevet már évek előtt (1646) mint botrányost, gyalázatost, rágalomra vezetőt, egészen gyűlöleteset, tiltotta; talán nem is politikai, hanem vallásos szempontból, olykép, mint *Usulai* György erdélyi ref. püspök, ki 1654. márczius 19-én *Medgyesi* Pállal, a presbyterianismus magyar apostolával szemben, ha nem is ártalmasnak, feleslegesnek nyilvánított némely újítást a vallásban. „Ha — ugymond² — akárki minden más forum meghallgatása nélkül újítást hoz be, ott lesz az erdélyi egyház, ahol az angol, melyben mindenkinek lévén engedélye és szabadsága tenni bármit is, rövid időn 180 sekta támadt.“ A puritánság azonban annyira terjedt, hogy a zarándegyházmegyei papok egy részének még 1685-ben is tiltakozniok kellett az independentismus vádja ellen.

Erdélyben tehát nem volt többé ismeretlen az a szellem, mely az angol köztársaságot megteremtette. A kormány belátta, hogy a Habsburgok ellensúlyozására kínálkozó erőt Angliában ezentúl nem a Stuartok, hanem az independensek szövetségében kell keresnie; és hogy az independensekkel II. Rákóczy György épp olyan jól szolgálhatja az európai protestantismus ügyét, mint I. Rákóczy György szolgálta a presbyteriánusokkal s még korábban Bethlen Gábor az anglikánusokkal. A béésiek valóban már 1654. februárjában rebesgették, hogy *Cromwell*nek egy bizalmas embere járt Erdélyben. Ahogy találgatták, Erdély mellett Svéd- és Lengyelországgal is szövetekezni készül, s éppen ezekkel az államokkal inkább protestáns, mint kereskedelmi szempontokból kíván szorosabb összeköttetésekbe lépni.³ Annyi bizonyos, hogy *Dury* zürichi angol ügyvivő mostantól fogva szorgalmasabban kezdett levelezni *Bisterfelddel*, az angol ügyeknek legjobb ismerőjével.⁴ *Cromwell* Erdély fejedelmében ismerte föl keleten a protestánsok ügyének leghívatottabb védőjét s a mint a hollandok hosszas harezok után már 1654. tavaszán elismerték a Navigations-

¹ Részletesen Gyalui, A. Cseri János, 9—19. — ² Kvaesala, Bisterfeld, Századok, 1892. 805 — ³ Hurmuzaki, Documente. IX. kötet, I. rész. Idézi Angyal D. a Századokban, 1900. 501. — ⁴ A Britisch Museum kézírataiból Kvaesala a Századokban, 1892. 799.

Actot s a tengeren Anglia hegemoniáját, úgy látszik, semmi sem akadályozhatja többé Európa protestáns hatalmasságainak egy közös ezélra való egyesülését; főkép azután, hogy (már 1653. december 16-án) Nagy-Britannia a monarchia egy nemévé alakúlt át, amennyiben Cromwellt, *protector* ezímmel, valóságos uralkodóul fogadta el.

*Rákóczy*nak nagyon is tetszett volna, ha Cromwell a Habsburgok ellen fordul, mert a vallásszabadságnak velük szemben való biztosítása igen könnyen Magyarországnak nemzeti királysággá való átalakulását mozdíthatta volna elő. A dolog kezdését azonban másra akarta hagyni. Az ő legközelebbi terve Lengyelország megszerzése volt. Talán nem álmodozott olyan hatalmas birodalomról, mint a melyet Nagy Lajos a személyes unio alapján teremtett, de Báthory Istvánnak közelebbi példájánál bizonyosan nagyobbakat akart s az európai protestáns hatalmak, különösen Anglia, Svéd- és Dánország pártfogása mellett nem tarthatta lehetetlennek, hogy Magyarország részeit, Erdélyt s Lengyelországot saját személyes uralma alatt egyesíti.

Ehhez első sorban arra volt szüksége, hogy valahára világosan megismerkedjék leendő szövetségeseinek politikájával s ne induljon olyan ellentmondó tudósítások után, a milyenekkel ügyvivői idáig ellátták.

1654. nov. 6. Londonból érkezett hírek alapján titkára, *Schaum* Konstantin most is azt a hírt közölte vele, hogy 4-én a spanyol követnek ünnepiesen és határozottan meghagyták az Angliából negyednapra való távozását.¹ Hír szerint a spanyol király minden tengeri révet megnyitott *Stuart* Károly előtt. Így a spanyol király és az angol nép közt való ellenségeskedésből nyílt háború lesz, mert Spanyolországban már ki is hirdették az angolok ellen való háborút. A mult szerdán (nov. 4.) délután 8 órakor a francia követ londoni házában a francia követ s a *protector* meghatalmazottja aláírta a békét. Két nagy kérdésben azonban annyira eltértek véleményeik, hogy majdnem ismét elromlott a nagy munkával nyélbe ütött béke. A biztosok ugyanis a béke oklevelében a *franciák királya* szót tették *Franciaország királya* helyett, mit a francia követ meghagyni kívánt. A biztosok azonban nem engedtek s a francia követ

¹ Szilágyi, Erdély s az ék-i háború, 340.

kényszerült megnyugodni az első kifejezésben. A másik az volt, hogy ki írja alá és ki pecsételje meg először az oklevelet. A követ azt sürgette, hogy először a biztosok tegyék azt, de ezek vonakodtak, mert, szerintök, a békét a francia király kereste, nem a protector. Végre is a követnek kellett első helyen aláírnia. Egyébiránt a francia követ lakomát adott a béke megkötésének öröme. Mazarini bibornok, mint mondták, azon volt, hogy Franciaországot külön patriarchasággá tegye, Anglia protectora pedig mindent elkövetett, hogy szándékát valósítsa és megígérte támogatását. Azt is beszélték, hogy *Stuart* Károlylyal elvétetik a spanyol infansnót, a kivel hozomány helyett Károly Brabantot és Flandriát kapná mindaddig, míg örökségképei nem száll reá az egész Spanyolország. Roppant nagy hajóhadat és tengeri hadat szorolnak föl ismét, s azt a Földközi-tengerre s Nyugat-Indiába, az elfoglalt Jamaica védelmére küldik; pedig az Indiában levő hajóraj is elég gondot okozott a spanyoloknak. Penn Vilmos tengernagy a börtönből kiszabadult ugyan, de eddig viselt méltóságának letételére szorították. S még azt adja hozzá, hogy Londonban a hollandi követ is szelidebben beszél már svédekről, mióta látja, milyen sikereket értek el.¹ Ilykép némileg valószínűnek látszott az a prognosticon, melyet Schaum Rákóczyval egy csillagászati doktor nyomán közölt s mely szerint Anglia roppant háborúba keveredik s nagy vérontás után egy asszony uralma alá jut.²

A fejedelem elhatározta, hogy Schaumot, ki nemesak Kelet-Európa, hanem Anglia ügyében való tájékozottságának is jelét adta, Svéd- és Dánországon s Hollandián kívül Angolországba is követül küldi, hogy megbiztatásával bizonyítsa Erdélynek a protestáns hatalmakkal való egyetértését; s hogy Erdélynek az esetleg már megkötött angol-svéd-holland-szövetséghez való csatlakozását kijelentse. Ekként félreismerhetetlen jelét adta annak, hogy a *Stuartokkal* való összeköttetések fentartásának hiú, sőt veszedelmes voltát most már Erdélyben is belátták és teljes őszinteséggel ismerik el Cromwell protectoratusát, mely végre is a királyságnak egy neme volt.

¹ U.-o. 340.—341. — ² U.-o. 342.

III.

II. Rákóczy György erdélyi fejedelem 1654. nov. 26. (nov. 16.) Svéd- és Dánországba küldött követét, *Schaum* Konstantint, Cromwell Olivérhez szóló levéllel s külön utasításokkal is ellátta; sőt tulajdonképen ezeket az utasításokat egy teljes hónappal korábban adta ki, mint a svéd- és a dán királyhoz szólókat. Nagyságos, nagyméltóságú és igen nagyrabcsúlt barátját, *Cromwellt*, egy egészen hasonló tartalmú másik levélben pedig „Nagy-Britannia fenséges köztársaságát“ a fejedelem arra figyelmezteti,¹ hogy a helyek nagy távolsága, s az őt is rendkívüli módon foglalkoztató háborús idők gátolták idáig a vele való összeköttetések megkezdésében. Nagyon jól értesült róla, milyen *dicső* dolgokat végzett s hogy hazája zavarainak lecsöndesítésében mennyi *bátorsággal* s mily *kiváló szerencsével* járt el. Nem tagadhatja, milyen szomorúan látta, hogy az az ország (regnum), mely a tiszta evangéliumi vallás és egyéb előnyök következtében annyira virágzik, annyiféle *bajnak és viszontagságnak* volt kitéve s hogy oly hosszasan hánykódott *válságos* körülmények közt. Különösen aggasztotta az egész világ leghíresebb két köztársaságának, Britanniának és a szövetszert Belgiumnak (Hollandiának) utolsó összeütközése s mindkét részről annyi ártatlan vérnek ontása. Sokat és sokáig *bánkódott a király szánalomra méltó sorsán és kiontott vérében*, mert atyai és anyai őseit tekintve, az egész világ legkitűnőbb uralkodó-házának tartotta az angolt, a melyből, mint hajdanában a trójai ló belsejéből, Európa földje császárokat, királyokat és fejedelmeket nyert. Ha a maga vagy mások tudatlansága következtében azt vélné is az emberi ész, hogy mélységbe döntheti, másrészt örök időkre emlékezetes marad az Isten ítéletének és a szerencse forgandó voltának ez a példája.

Mindezek ugyan nagy felindulásba hozták, de elismeri, hogy Cromwell minden reményt meghaladó módon lecsöndesítette lelkét, azokat a viharokat Isten után az ő erénye győzvéen le. A tőle telhető legnagyobb hálával viseltetik a béke szerzője, Isten iránt, ki óhajtott véget adott oly rosznak, az ország összekuszált gombo-

¹ Sz'lágy: Okmánytár II. Rákóczy György diplomatai összeköttetéseihez, 696-7.

lyagját lebonyolította és egymás közt, valamint a belga (hollandi) testvérekkel helyreállította a régi szeretetet és összeköttetést. Keble mélyéből fohászkodik érte, hogy az isteni gondviselésnek ennyi kegyelme mindörökké virágozzék abban az országban. Szerenesét kíván a protectornak is, ki gondos, hátor volt oly nagy dolgok és cselekedetek végrehajtásában s Isten jóságos akaratának teljesítésében. Kéri az Istent, hogy valamint most fölkelni engedte a béke napját, ezentúl sohase engedje reá borúlni a visszavonás sötétségét; sőt úgy áldja meg ezt a mostani kormányt, hogy az ő evangeliumának ne csak otthona, hanem menedéke is legyen. Ezt üszta szivből kívánja s a fenséges köztársaságnak s Cromwell ő kegyelmének minden körülmény közt őszintén ajánlván a maga szolgálatait, kéri, számítsa őt jóakarói közé. Lelkéből óhajtja, hogy az Istennek, azon köztársaságnak s az Isten egyházának még sokáig éljen.

Valószínűleg ugyanaznap rövidebb, de szintén megleghangú levélben fejezte ki Rákóczy a németalföldi köztársaság karaihoz és rendeihez intézett levelében azon való örömét, hogy megbékéltek a nagybritanniai köztársasággal.¹ Deczember 26-án a svéd- és dán királyhoz szóló leveleket is kézhöz vevén, *Schaum* 1655. január 8. Lublinból értesítette a fejedelmet, hogy Szilveszter napján útnak indult az északi hatalmasságokhoz. Márczius elején már Svéd-, a hónap közepén pedig Dánországban volt. Küldetésének eredményét bizonyítja, hogy 1655. január 8. *János Kázmér* a lengyelek, márcz. 6-án *Károly Gusztáv* a svédek s márcz. 26-án *III. Frigyes* a dánok királya II. Rákóczy Györgynek udvariasan válaszoltak,² ha e közben sikerült is az a szándékuk, hogy semmit se mondjanak. Rákóczy célja különben is az volt, hogy ha az európai protestáns államok egymással szövethkezni találnának, őt a szövetségből valamiképen ki ne felejtsek. Erre pedig annál nagyobb szüksége volt, mert 1655. márcz. 23. án már Pozsonyban is tudták, hogy az angolok, kik az evangelikus államokkal, Németalfölddel, Dán- és Svédországgal még a múlt évben szövethkeztek, most már „a helvetusokkal is traktálják a confoederatitot“,³ tehát Svájcz protestáns kantonait is szövetségökbe kívánják vonni. Hogyan maradhatna ki akkor Erdély?

¹ Szilágyi, id. h. 697—8. — ² U.o. 161—5. — ³ Klobusiczky András levele Szilágyinál, Erdély és az északi háború, I. 385.

IV.

Schaum, úgy látszik, Cromwellben ismerte föl Európa protestáns vezérét; mert Hollandiát egyelőre elkerülve, egyenesen vele kívánt értekezni. Dániából, illetőleg Flensburgból, hol III. Frigyes fogadta, Hamburgba érkezőn, márcz. 30-án azonnal jelentkezett *Bradshawn*nál, az angol residensnél, a királyt halálra ítélő egykori bíróság fejenél. Tőle *Thurloe* János államtitkárhoz ajánló levelet nyervén, nagy sietve még aznap Anglia felé vitorlázott.¹ *Comenius* a nagy paedagogus, kit még Lissában fölkeresett, viszont *Hartlib* Sámuelhez, az egykori sléziai kereskedőhöz, negyedszázad óta Anglia egyik legnevesebb államtudományi frójához, Cromwell egyik bizalmas emberéhez szóló ajánlólevéllel látta el. *Hartlib*, a magyar viszonyoknak kitűnő ismerője, már 17 évvel azelőtt *Bisterfeld* János Henrik gyulafehérvári tanárt, titkos tanácsost, a puritán szellemű theologust és philosophust óhajtott *Erdély londoni követéül*; május 2-án (ápril 23.) fölemlítve, hogy *Schaum* még nem érkezett el Angliába, felsohajtott: „Vajha *Bisterfeld* lehetett volna a követ!“ Azonban — tette hozzá — nem itélek róla, míg nem láttam.“² Különben, úgy látszik, a vallás és az angolok belső ügye is aggasztotta. Boszút kellene állani a Piemontból kiűzött 1200 waldensi család szerencsétlensége miatt, a mit remélni is lehet. Hiszen a pár hét előtt különböző tartományokban támadt veszélyes mozgalmakat és fölkeleléseket Isten segítségével sikerült lecsillapítani s most már sokkal biztosabb a protector uralma. Szelidebben beszél a francia király is és békét kér; pünkösdre (május 16.) pedig jó híreket várnak az amerikai hajóhadról. — *Schaum*, mikor végre Angliába érkezett, teljesen kedvező helyzetet talált. *Hartlib* nem adhatott *Schaum*nak gyakorlatibb tanácsot, mint azt, hogy most már — annyi idővesztés után — azonnal jelentkezék *Cromwell*nél s tegye meg előterjesztéseit.³

*Schaum*nak is ez volt legélénkebb vágya. Kétségkívül *Thurloe* és *Hartlib* bözbenjárásának köszönhette, hogy a protector őt taná-

¹ *Thurloe*. Collection of the State Papers, III. 277.

² Szilágyi, II. Rákóczy György összeköttetései. I., 178.

³ U. o., I. 178—9.

esosainak környezetében május 14-én (4-én) már teljes ünnepiességgel fogadta s meghallgatta üdvözlő beszédét.

„Nagyságod fejedelmi dicsőségének fénye — szólt ezúttal Erdély követe a protectorhoz,¹ — mely a világot minden részében elárasztja és a föld legalsóbb részeiből az egekbe száll, — keleti határainkon is áttört és Európa végső határáig terjedt, egész a Vaskapuig, hol a kereszténységgel együtt az igaz hit is el van rekesztve. A világ ily nagy részében, mely fejedelmi Nagyságod dicsőségétől ragyog, vannak sokan, kik azt bámulva, vannak, kik félve nézik, mindnyájan egy lélekkel becsülvén és tisztelvén. Mert mindenki azt hiszi, hogy jelesebb és szebb adományt maga az Isten sem adhat, mint egy szent fejedelmet, ki leghasonlóbb az Istenhez. Ezek az érdemek fejedelmi Nagyságodat még ellenségeinek tanúsága szerint is díszesítik, úgy, hogy senki sem kételkedhetik, hanem kénytelen elismerni, hogy nem a végzet valamely rejtett hatalma, hanem maga az Isten fedezte föl és szemelte ki az ilyen felséget. Mit is szívére vévén az igen nagyságos erdélyi fejedelem, az én legkegyelmesebb uram, ki a világ fejedelmei közt nem a legalsóbb rangot tartja, nem törődve az akadályokkal s a helyek távolságával, megjelenni kívánt a dicsőség ezen oltára előtt, hogy azt átka-rolván, közelebről láthassa mindazt, a mit oly távolról hallott és felajánlja híu szolgálatait, óhajtott barátságát megnyerni akarván.

Ennek következtében Ő Nagysága általam, mint tolmácsa által üdvözli fejedelmi Nagyságodat. Önkéntes és így nem színlelt szívességgel kíván neki minden szerencsét, melylyel az ég ő fenségét környezi. Mert egy üdvözlés sem lehet őszintébb, mint az, mely versenyez azon szózáttal és felkiáltásokkal, miknek nincs szükségök eltitkolásra. Legyen fejedelmi Nagyságod áldva minden szerencsével és magasztosságban folyton növekedő állapottal, különösen pedig hosszú élettel, sikeres évekkel, híu néppel, békével otthon és győzelemmel a külföldön. Szóval minden vállalatában nem Augustus szerencsésével, melyet császársaiknak a régiek szoktak volt kívánni, hanem égi és olyan szerencsével találkozók, mely boldoggá tegye a kereszténységet. Továbbá értesítvén Ő Nagyságát a folyton szárnyaló híu fejedelmi Nagyságod minden negy tettének jó sikeré-

¹ Simonyi, Okmánytár londoni könyv- és levéltárakból. I. 218—9.

ről, ki kell jelentenie osztatlan örömét mindazokra nézve, a miket már végrehajtott, mind pedig azokra nézve, a miket ezután hajt végre és a mik talán még az előbbieket is meghaladják nagyságukban. Ezt pedig tapsolva és minden tisztelettel teszi. De a mi még szorosabb tiszteletre kötelezi Ő Nagyságát fejedelmi Nagyságod iránt, az a gyakorta és híven való értesítése, hogy minden vállalatát nem saját, hanem a közjó érdekére irányozza; s mivel Ő Nagyságát erről mindedig biztosították, kéri az Isten jóságát, hogy a legszerencsésebb előmenetellel áldja meg ezt a jószándékát s hogy az a keresztény egyházak gyarapodásával végződjen. Ez iránt való óhaját és kívánatait ismétli levelében is, melyet ezennel illő alá-
zattal benyujtok“.

Cromwell válaszát nem ismerjük; kétségkívül utasította őt, hogy írásban tegye meg előterjesztéseit, a mi mindenestre annak jele volt, hogy azokat komoly megfontolás tárgyává akarja tenni. *Sehaum* tehát május 24-én (régii naptár szerint 14-én) Nagy-Britannia fenséges és nagyságos protectorához legalázatosabban benyújtott emlékiratában¹ a fejedelem ő fenségének, Anglia, Skócia és Írország protector urának az erdélyi fejedelem őszinte barátságát s minden ügykezetét ajánlja, mi csak szükséges annak megszerzésére és megtartására. Ha ezt ő fensége kedvesen fogadná, viszont Erdély fenséges fejedelmére nézve nincs kedvesebb és kívánatosabb annál, hogy ápolja a kölcsönös egyetértést és hogy — ha ő fensége hasznosnak itélné — egymással *levelezésbe* lépjenek. Az erdélyi fejedelem ő fenségének fülébe is eljutott az a nem jelentéktelen hír, hogy Anglia népe a Svéd-királyság és a szövetséges Belgium egyesült tartományai bevégezvén a háborút, egymással *szövetséget* kötöttek a közjó, Isten dicsősége s az elnyomott nemzetek és lelkiösmeretek szabadsága érdekében. Ő fensége az erdélyi fejedelem tudni kívánja s kegyes fölvilágosítást kér az iránt, *megkötötték-e már azt a szövetséget*, mely a föld különböző részein üldözött keresztények érdekében a legnagyobb mértékben kívánatos; csak most szervezik, vagy egyáltalán valószínűnek tartják-e egy ilyennek megkötését?

A fenséges erdélyi fejedelemnek olyan a helyzete, hogy nemcsak

¹ Közli *Simonyi*. 219- 221.

a szomszédos Lengyelország fegyvercsörgetése esetében, hanem a föld kerektségén akárhol fordul is elő valami rázkódás, neki jóelőre gondoskodnia kell. Nagyon szükségesnek véli tehát, hogy bővebben megismerje ő fenségének terveit, miként gondolkozik ily fontos kérdésekben; nevezetesen mi a szándéka oly nagy és mindenkit megdöbbentő tengeri és szárazföldi hadi készülődéseivel. Buzgón kéri tehát az erdélyi fejedelem ő fensége ő fenségét, méltóztassék őt megismertetni szándékaival és felfogásával, mint vélekedik az ügyek s a föld jelen izgalmaiban. Sziveskedjék közölni vele annyit, a mennyit az állam érdekeinek és titkainak sértése nélkül közölhet, mire nézve teljesen biztosítja, hogy ő, mint Erdély fejedelme, mindent megtesz Isten dicsősége és a közjó előmozdítására, a mi csak telik tőle s lelkesedéssel munkálkodik a közjó gyarapodására, mihelyt világosan megismeri ő fensége véleményét. Nagyon kedvesnek és kívánatosnak tartja ő fensége, hogy minderről idején értesüljön. Ez az értesítés nemesak a jövőendő együttes eljárások alapját vetné meg, a melynek a mostaninál nagyobb ünnepiességgel való megállapításáról ő fensége kétségkívül gondoskodni fog, hanem azt a körütekintő gondosságot is nevelné, melylyel ő fensége az erdélyi fejedelem országa és fejedelemsége benső biztonságáról s az ügyek jobban való rendezéséről a közügyeknek nagy hasznára a jövőendőben tanusítani kíván.

A nagy sietség azonban majdnem kárba veszett, mert *Schaumnak* május hónapját jóformán a londoni vendéglőkben kellett elvesztegetnie. Junius 1. (régii naptár szerint máj. 22.) *Thurloehoz* írt levelében¹ kijelentette, hogy boldognak érezné magát, ha találkozna vele, mert élőszóval többet mondhatna el, mint írásban, vagy levelekben, mikre idáig különben sem kapott feleletet. Mivel pedig már nincs vesztegetni való ideje, kéri őt, figyelmeztesse reá ő fenségét, a protectort s eszközöljön ki számára kihallgatást. Ki sem tudja mondani, mennyire alkalmatlan és kellemetlen az ő urának, Erdély nagyságos fejedelmének, hogy oly sokáig kell e tájon időznie. Egyébiránt kissé nagyította a dolgot, hogy idáig agyon-

¹ *Thurloe*. Collection of the State Papers, III. 462. és Szilágyi, Erdély, I. 386—7.

hallgatták leveleit, mert maga mondja, hogy a fenséges protectornak parancsához képest már minap beadta előterjesztéseit az államtitkárhoz, ki azokat remélhetőleg át is nyújtotta a protectornak. Harmadnap, június 3. (máj. 24.) Anglia, Skócia és Írország fenséges és nagyságos protector urának parancsára az államtitkárnál előszóval tett előterjesztéseit újból is benyújtotta s arra kérte az államtitkárt, hogy azokat a protectornak is bemutatván, *búcsú-kihallgatást* eszközöljön ki részére, hogy annyi idő poeséklása után valahára elutazniassék. Magától az államtitkártól is kihallgatást kért.¹

Mindakét kívánsága teljesedett. *Cromwell* másodszor június 9-én (május 31.) tanácsosainak jelenlétében *ünnepiesen fogadta őt*, s a legszívesebben nyilatkozott előterjesztéseiről. Kijelentette, hogy uralkodásának ideje alatt *egy király követségét sem látta szívesebben.*² Még aznap válaszolt Rákóczynek is, igen udvariasan, de a legnagyobb általánosságban. Kijelentette, hogy 1654. nov. 26. (16) kelt leveléből megértette iránta való különös jóakarátát és ügyeketét; s értesítette, hogy követe a levél átadásakor bővebben is kifejtette szövetség és barátság kötése iránt való szándékát. Nem csekély örömmel használja ezt az alkalmat ő is, hogy megmutassa, érdeme szerint mily jó szívvel viseltetik a fejedelem iránt. Értesült a keresztény köztársaság körül szerzett kitűnő érdemeiről, munkásságáról s mindenről, különösen pedig a keresztény hit ügyének védelméről és előmozdításáról miként gondolkodik; örvendetes, hogy azokon a vidékeken az Isten diésőségének és gondviselésének oly hatalmas és kitűnő szolgálja van. Erénye és fegyvere által sokat tehet a protestánsok közönséges vallásának védelmére, melyről most mindenütt rosszat beszélnek és rosszul bánnak vele. Örömmel értesült, hogy Cromwellel a fejedelem mint elvtársával szövetkezni óhajt. Az Isten, ki oly nagy távolság által választotta el kettőjüket egymástól, beljök oltotta a közös hit védelmére való ügyeketet és lelkesültséget s kétségtelenül vezetni fogja őket elhatározásaikban. Egymásnak, valamint a többi református fejedelemnek és államnak legnagyobb segítségére és hasznára lenni óhajtanak minden körülmények közt s attól, a mi az

¹ Thurloe III. 439. *Szilágyi Erdély*, I. 387—8.

² *Szilágyi U. o.* 392.

Isten akaratából történik, a mi őt illeti, Isten segítségével semmit sem mulaszt el. Ez alkalommal nem említheti előtte nagy fájdalom nélkül, az allabrogok fejedelme (a savoyai herceg) az Alpok némely piemonti völgyében lakó alattvalóit mily kiméletlenül üldözte az igaz valláshoz való ragaszkodásnak miatt. A kiket, mivel a római vallást elfogadni vonakodtak, a legszigorúbb parancsesal nemesak ősi lakásuk s minden javuk elhagyására kényszerítette, hanem hadseregével is megtámadta őket, közülök sokat kegyetlenül megölt, másokat válogatott barbársággal végeztetett ki, egy részöket a hegyekbe kergette, hogy éhség és fagy pusztítsa el őket; házaikat leégette és még jó, ha azok a bakók javaikat is el nem rabolták. Ezekről már a fejedelem is értesült s ő fensége mindenesetre nagyon rossz néven vette azt a kegyetlenséget. Azt hiszi, nem könnyen tagadja meg segítségét, a mennyiben rajta áll, azoktól a nagyon nyomorúltaktól, ha ugyan annyi öldöklés és sanyarúság után él még közülök valaki. Ő a savoyai hercegnek elkeseredett lelke megnyugtatóására már írt, s írt a francziák királyának is, a ki szintén akar valamit tenni, valamint a református fejedelmeknek, hogy megértsék, miként vélekedik ő olyan embertelen kegyetlenségről. Ezt ugyan eleintén csak az ügyefogyattak ellen intézték, de ugyanaz fenyegeti most már mindazokat, kik egyazon hiten vannak; annyival inkább szükséges, hogy közösen gondoskodjanak róluk s együttesen járjanak el ügyökben. Ő ezt, ahogy Isten tudnia adja, mindig követni fogja. Hasonlót kíván ő fenségének is iránta érzett különös jóakaratanál s hajlandóságánál fogva, melylyel minden dolgának sikerét lelkesedve kívánja s óhajtja, hogy az evangelium s annak szabad gyakorlása érdekében kezdett minden dolga és ügyekezete szerencsés véget érjen.

VI.

Bécsben is nagy figyelemmel kísérték Schaum küldetését s *Zrinyi Miklós* 1655. június 14. (4) az udvarnál értesülvén a követ visszatéréséről, *Klobusiczky* András, a fejedelemnek pozsonyi követe, figyelmeztette urát, hogy addig ne segítse a lengyelt, míg ez a hír nem valósúl. Brüsszelből különben figyelmeztették, hogy Schaum Londonban *titkon* tárgyalt a protectorral, de nem tudják biztosan, miről.

Mivel azonban hír szerint a svédek az angolokkal örökös szövetséget kötöttek *a kath. vallás és az osztrák ház kiirtására*, a fejedelem követe valószínűleg abban az ügyben alkudozik, hogy a svédek, mielőtt minden erejükkel a németekre vetnék magukat, meg ne rontsák a lengyeleket. Ily körülmények közt a fejedelemnek semmiesetre sem volna szabad segítnie a lengyeleket, mert nem számíthat sem a svédekre, sem az angolokra.¹

A protector, úgy látszik, éppen a levél keltének napján, június 14-én (4-én) fogadta titkos bucsúkihallgatáson Schaumot, legalább ez e napról írja, hogy a kihallgatáson, melyen a tolmácson kívül Thurloe államtitkár is jelen volt, Cromwell *könyekig megindulva*, bizonyítgatta előtte, milyen lelkesedéssel munkálkodik Isten ügyének előmozdításán.² Schaum erről szóló levelének többi része, az írás olvashatatlan volta következtében, örökre elveszett ugyan a történetírásra nézve, de hiszen Cromwell szavai, akármilyen szépek és biztatók lehettek különben, úgysis csak szavak maradtak. Voces, praeterea que nihil! Schaum követségének néhány elég dagályosan s nem is a legjobb latinsággal megírt udvarias levelen kívül nem volt egyéb eredménye.

Egyáltalán nagyon esalódott benne II. Rákóczy Györgynek embere, Comenius, mindazokkal együtt, kik azt hitték, hogy Cromwell a kath. hatalmakkal szemben egy protestáns szövetség élére állva, hajlandó talán újabb vallásháború kezdésére. Cromwell, ki Mazarini francia bibornokkal együtt akarta intézni Európa sorsát, már annak az újabb politikai iskolának vezérférfia volt, mely a politikát többé nem rendelte alá a vallásnak, sőt ezt rendelte a politika alá. Ezek a Cromwelllel is inkább csak az udvariasság formái közt mozgó alkudozások meggyőzhették Comeniust, hogy Cromwellt és II. Rákóczy Györgyöt soha sem láthatja egymás mellett, mint egy új protestáns háború megindítóit, mint Bécs, Róma és Konstantinápoly megdöntőit. A felekezetiesség nem volt többé a kor uralkodó eszméje.³ Ahogy Szilágyi Sándor szépen írja,⁴ Rákóczy sem

¹ Tört. Tár, 1891., 174—6.

² Szilágyi Erdély, I. 392.

³ Kvacsalá, Comenius. *Ism. Századok*, 1892., 840—2.

⁴ Szilágyi, II Rákóczy György, 116.

látta és nem hitte, hogy „Gusztáv Adolf halála óta, a harminczéves háború második felében s azóta megszűntek az emberek eszményért küzdeni s hogy a politikai érdek hatalmasabb rugó a vallási érdeknél“. „Nagyra nőtt, emelkedni akart, királyt kívánt lenni, de nem minden áron, csak *egy* áron, *mint protestáns fejedlem*, vallása diadalra juttatásával.“ Valóban ez a vágy is vezette, midőn az európai nagy protestáns szövetség álmokképének eloszlása után Lengyelország felosztása végett a svédekkel tárgyalt, a mit nem tehetett volna, ha éppen Schaum követsége nem figyelmezteti az európai protestáns hatalmakat az ő politikai egyéniségének jelentőségére. A bécsiek kezdetlől fogva úgy fogták föl az ő lengyelországi terveit, hogy azok egy esetleges angol-svéd-erdélyi szövetség segítségével a katolikusok és a Habsburgok tulsúlyát egyszerre akarják megtörni, s azért most már minden lépésre vigyáztak, a mire Klobusiczky Pozsonyból már június 4-én figyelmeztette, de hiába.¹ A hazatérő Schaum *szóval* kétségkívül olyasmiket beszélt neki a három protestáns országban, különösen Angliában folytatott tárgyalásairól, hogy azoknak ha nem is segítségére, legalább jóakarátára számíthatott. Az év elején még Mednyánszky Jónás is egy angol vezetés alatt meginduló vallásháborúval biztatta, X. Károly svéd király pedig, ki helyett Cromwell talán szívesebben is látta volna őt a lengyel trónon, szintén közös jóbarátjuk gyanút tüntette föl a protector.²

VII.

Az angol köztársaság állandóságában maguk az angolok sem bíztak tulságosan s Cromwellnek nagyon is résen kellett állnia a királpártiak aknamunkájával szemben. Még le sem hunyta szemeit (1655. feb. 6.) Cromwellnek leglelkesebb erdélyi híve, *Bisterfeld*, az anglikánus *Basire* Izsák, ki a regicidák elől kiköltözött Angliából, 1654. december 30-án a trónkövetelő Stuart Károly ajánlólevelével jelent meg a fejedelemnél. Bisterfeld halála után angol ügyekben első tekintély lévén, Schaum követségének esekély eredményét a protector gyöngeségének következménye gyanánt igyekezett feltüntetni s meg akarta győzni György fejedelmet, hogy inkább a

¹ Tört. Tár, 1891. 175.

² Angyal D. a. Századokban, 1900. 504.

Stuartokban kell bíznia. 1656. ápril 18-án (8-án) valóságos hódoló (angol) levelet küldött Károly „király“-hoz.¹ Figyelmeztette, hogy a király atyja őt alattvalóul fogadván, hiven szolgált neki, s hűségét az a nagylelkű levél sem fokozhatta, melyet tőle mostani gazdájához, az erdélyi fejedelemhez kapott. De a hála mégis nagyobbra növelte kötelessége érzetét, melyet akkor remél bebizonyítani, *mikor a királyok királya Károlyt a trónra ülteti*. Ez az ő legfőbb vágya. A „király“ levelét történetesen éppen akkor kapta, mikor országgyűlést tartottak az erdélyi rendek, kik nagyon zugolódtak a miatt, hogy ő néhány hónappal azelőtt a fejedelemnél nyíltan föllépett az Angliából ide átszármazott independentismus és presbyterianismus ellen és a püspöki egyház mellett. Azzal fenyegetőztek, hogy a „nemzetgyűlés“ (national assembly) elé idézik, a mint azt az egyetemes zsinat (general synod) megtartása előtt tenni szokták. A zsinaton azonban „a jobbik, ha nem is a nagyobb párt“ éppen őt választotta elnökké. Bízik tehát a sikerben, mindanevel, hogy mióta a király levele következtében a fejedelem kegyeit megnyerte, méginkább gyűlölik ellenségei. Milyen szellemben akar működni új, bizalmi állásában, levelének záradéka mutatja, melyben tiszteletét és hódolatát nyilvánítva, újból fohászzkodott, hogy keresztényi türelme jutalmául népei megint elismerjék királyi felségét.

Négy esztendő múlva az is megtörtént; de mi mindennek kellett az alatt végbemennie Angliában és Erdélyben egyaránt! György fejedelemnek, ki a Stuartok iránt való barátságban nőtt fel, egyelőre azt a kedvezőtlen hatást kellett elenyésztetnie, melyet londoni követjárata Bécsben és Konstantinápolyban okozott. A bécsiéket meglehetősen jelentéktelen szavakkal, közhelyekkel igyekezett megnyugtanni arról, hogy angolországi követsége inkább csak az udvariasságnak tett eleget; a másik császárt, a török szultánt, ki az ő lengyelországi vállalatát szintén nem nézhette volna jó szemmel, a portai angol és franeczia követek segítségével is igyekezett megnyerni. *Bendyshe* Tamás, az angol követ, valóban már 1656. nyarán a legjobb indulatot tanúsította Balogh Máté erdélyi követtel szemben.² A fejedelem, ebben bízva; szept. 15-én küldött

¹ Közli Kvaesala a Tört. Tárbán, 1893. 677. Károly e levelet csak aug. 29-én kapta.

² Szilágyi, Okmánytár, 419.

követét, *Harsányi* Jakabot, főképen a vele és a fraczia követtel való közös eljárásra útasította, s *Bendyshe* *Harsányi*val szemben is azonnal a legnagyobb udvariasságot tanúsította. Ő volt az első, ki az Erdélyben tartózkodó svéd követeket figyelmeztette, hogy a törökök a svéd-erdélyi szövetséget casus bellinek tekintenek, mert attól tartanak, hogy ahhoz az oroszok is csatlakoznak s a hármas szövetség együttesen támad a szultánra.¹

Mindamellett *Rákóczy* már 1656. decz. 6. szövetkezett a svédekkel, kiknek erejében és őszinteségében kelleténél jobban bízott. A császárhoz 1657. január 5-én *Mednyánszky Jónást*, a szultánhoz január 15. *Tisza Istvánt* küldte azzal a jelentéssel, hogy megkezdi téli hadjáratát. A svéd kormány szintén két követet küldött a portára, és márczius 19-én *Cromwellt* is megkérte, hogy *Bendyshe*t a portán a svéd-erdélyi szövetség érdekeinek előmozdítására útasítsa.² Ezt *Cromwell* már ápril 12-én megtette. Elképzelhető, lengyelországi győzelmei közt ezek után mily örömmel értesült *Rákóczy*, hogy *Cromwell* május 8-án a protector-czím megtartásával ugyan, de valóságos király lett. *Bendyshe*, ki *Cromwell* parancsát június 16-án kapta meg, valóban lelkesen támogatta a svédeket és erdélyieket. Június 21-én a portán maga is mint *Cromwell* óhajtságát jelezte, hogy a pápistákat gyöngítsék; a porta azonban az állami fegyelem szempontjából ítélte meg a dolgot s egyszerűen lázadónak tekintette a fejedelmet, ki a svédek csábítására megszegte a szultán iránt tartozó hűségét, még pedig kétszerezesen, mert ennek jó barátját, a lengyelt támadta meg. Hiában mondta *Bendyshe*, hogy *Rákóczy* híve marad a szultánnak, kinek fényét saját hírneve növelésével gyarapítja; a kormány csak teljes megalázkodása és az elfoglalt várak visszaadása után ígérhetett neki kegyelmet. Erről azonban többé szó sem lehetett; július 26-án már maga a fejedelem is belátta, hogy a fényesen indult hadjáratot teljesen elvesztette s néhányad magával sietve tért vissza Erdélybe, hogy legalább azt biztosítsa. 31-én, a mely nap a magyar határra

¹ Szilágyi, Erdély II. 223.

² Az angol, svéd és erdélyi követség történetét elmondja *Angyal Századokban*, 1909. 504—6. Ezt követtem.

érkezett, Kemény János vezetése alatt álló hadának java a törökök hűbéreseinek, a tatároknak rabságába esett.

Bendyshe csakhamar észrevette, hogy Rákóczy helyzete a portán tarthatatlan s így azonnal kikérte Cromwell parancsait jövőendő magatartására nézve. Schaum Makoviczáról 1657. okt. 27. Comeniust, ez pedig decz. 28-án Hartlibot, a magyar érdekeknek londoni önkéntes képviselőjét is tájékoztatta a lengyelországi veszedelem okairól, de azzal kecségtette magát, hogy a fejedelem tisztességgel bontakozhatik ki a bajból,¹ a mi kétségtelenül captatio benevolentiae akart lenni az angol kormányval szemben. Levele titkos részében azonban föltárta a veszedelem egész nagyságát s Hartlib útján kérte a fejedelem barátjait, hogy Cromwellnél lépéseket tegyenek Erdély megmentésére. Schaum levele, melyet Comenius 1658. jan. 18-án oly meleg kíséző sorokkal látott el, Londonban kézről-kézre járt s nagyban fokozták a részvétet Mednyáskzynak levelei is. Segíteni azonban most már a szomszédságból sem lehetett volna a bajon, mert Rákóczy a török megnyugtatósa végett még 1657. őszén lemondott ugyan a fejedelemségről, de Rhédey megválasztása (nov. 2.) után is jogot tartott a trónhoz és így Cromwell sem tudhatta, Erdélyben tulajdonképen kivel tárgyaljon. 1659-ben — egy Rákóczy fejedelem neve alatt kiadott manifestumban² — 1653 óta, a külügyi helyzetet is keményen bírálva, Basire lelkesen kelt a fejedelem védelmére. A nyomasztó körülmények hatása alatt kérthette Basire, a Stuartok híve, az erdélyiektől, illik-e az angolok módjára bíraskodniok fejedelmük tette fölött?

Az a szemrehányás, melyet félhívtalos nyilatkozat alakjában Erdély bukott fejedelme tett, Angliában még többet zavarta Cromwell nyugalmit. Egészen fel is dülták azt az élete ellen szőtt összeesküvések, s talán még inkább azok a hírek, melyek Erdély protestáns fejedelmének szerenesétlenségéről, majd meg a protestáns dánok és svédek közt kiütött háborúról érkezvén, megfösztották a protectort élete legszebb ábrádjától, hogy — nem ugyan vallási, hanem politikai czélok valósítása végett — egy szövetségbe egyesítheti Európa protestáns uralkodóit. Ő maga már 1658. szept.

¹ Történ. Tár, 1893. 673—6.

² Közli Kropf a Tört. Tár 1888. évi folyamában.

3-án meghalt, fia Richard protector pár hónap múlva visszalépett és Stuart Károly Anglia királya lett abban az évben, a melyben házának régi barátja, II. Rákóczy György elvérzett sebeiben, az északi hatalmak pedig az olivai békében ügyeiket rendezték (1660.).

Cromwellnek Erdély iránt való érdeklődése különben semmi esetre sem elszigetelt jelenség Anglia történetében; a Stuartok, kikhez Basire 1661-ben jó felvilágosításokkal térhetett vissza s utóbb az orániak mindig élénk érdeklődést tanúsítottak a Habsburgok ellen szabadságukat védelmező magyarok iránt. „A török áfium ellen való orvosság”-ban azonban, Cromwell idejében, még sem alap nélkül írta Zrínyi Miklós, talán éppen a protectorral folytatott tárgyalásokon okúlva, hogy „Anglia csaknem más világ, más hadakozás; nincs olyra sem szükségünk, sem kívánságunk”.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

Egy ismeretlen latin-magyar szótár.

E nyolezadrétű esonka szótár kezdődik az E iv utolsó levelével, végződik a Zz iv második levelével. Külföldön készülhetett 1653. vagy 1654. körül, talán Franekerában, de inkább Utrechtben. Erre mutat a szótár záradékának következő szövege: „Sic emendamus Latina, quae nostra sunt. Hungarica quam recte sint adornata, ego quidem judicare non possum: commendet diligentia sua interpretes, quos adhibuimus, Classis hujus ex ordine Praeceptores (unius bienniis, eheu tres) P. Capossium, M. Szántai, S. Helembai. Hortor autem, si quid aberrationum fuerit animadversum, in melius mutare ut ne pigeat. Dies diem docet: potestque videre praxis, quae theoriae oculos fugiunt. V”.

Nem lévén semmi határozott támaszpontunk a szótár kiadása idejének meghatározására, kutatni kellett, hol, melyik külföldi egyetemen jártak a fennebb említett magyar ifjak? Ha a Kapossi nevében a P. betűt Pál-nak vesszük, kapunk tájékoztatást. — Kaposi Pál az utrechti egyetemen volt 1653/4-ben;¹ 1655. febr. 21-én a

¹ Protestáns Közlöny 1885. 213. l.